

פרק ראשון

הציונות ומדינת הלאום היוונית

אסתר בנבסה ואהרון רודריג

גבולות משתנים

הקהילה היהודית-הספרדית התקיימה יותר מ-300 שנה כיחידה נבדלת, שהתבחנה בשפתה, בדתה ובתרבותה, וחלק בלתי נפרד מן התצריף האתני-הדתי העות'מאני. מובן שתוכני האתניות היהודית-הספרדית וגבולותיה השתנו והתפתחו עם הזמן. יחסי החליפין הקבועים עם האוכלוסיות והתרבויות הסובבות בתחומי הלבוש, המזון, המוזיקה, האמונות העממיות והפעילות הכלכלית-החברתית הותירו את חותמם. התהליך הדיאלקטי המאפיין כל הוויה אתנית בא לידי ביטוי במקרה של הספרדים במזרח העות'מאני בסיפוח האחר וביותו דרך היהוד שלו באמצעות היהדות הרבנית הנורמטיביות וההיספניזציה שלו במיצוע השפה היהודית-הספרדית (לדינו). הוהות הספרדית הלונטינית נותרה מובחנת וגורפת.

השתלטותו של המערב על המזרח העות'מאני, שהלכה וגברה מסוף המאה השמונה-עשרה ואילך, השפיעה השפעה עמוקה על קהילה זו. לפלישתה עטורת הניצחון של העצמה המערבית נודעו שתי השלכות עיקריות. מחד גיסא היא הנחתה את העות'מאנים לבצע רפורמות בנוסח המערב ומאידך גיסא היא הובילה ליצירתן של מדינות חדשות באזורים שהמעצמה התורכית איבדה את אחיזתה בהם. מושגי היסוד הפוליטיים, התרבותיים והכלכליים תבעו שינוי קיצוני בתגובה על אתגר השליטה המערבית הגדלה והולכת.

אחד הביטויים הברורים ביותר של תמורה זו היה התפצלותו הגוברת והולכת של הלונט והופעתן של מדינות לאום חדשות בבלקנים. ממלכת יוון זכתה להכרה בשנת 1830, אף כי המרכז היהודי-הספרדי בסלוניקי נשאר חלק מן האימפריה העות'מאנית עד 1912. חוזה ברלין (יולי 1878), שנחתם בעקבות מלחמת רוסיה-תורכיה (1877-1878), שרטט מחדש את הגבולות בבלקנים. האימפריה איבדה רבות מן הפרובינציות

מתוך: א' בנבסה וא' רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן במאות החמש-עשרה-העשרים, תרגמה א' ברודי, ירושלים תשס"א, פרקים שלישי ורביעי, בעריכה לשונית ובהשמטות.

האירופיות שלה, ועצמאותה של סרביה זכתה להכרה דהיורה (לאחר שכבר ניתנה לה דה־פקטו מאז 1830). בולגריה רבתי, שהוקמה בעקבות חוזה סן־סטפנו (מרס 1878), חולקה לשלוש: צפון אוטונומי, אם כי בריבונות עות'מאנית; המרכז, ורמליה המזרחית, הפך לפרובינציה עצמאית למחצה ששבה והתחברה לבולגריה רק בשנת 1885; הדרום חזר לשליטה עות'מאנית ישירה. בוסניה־הרצגובינה, לרבות קהילתה היהודית־הספרדית החשובה של סרייבו, נכבשה בידי אוסטריה־הונגריה בשנת 1878 וסופחה אליה בשנת 1908. תהליך הפרגמנטציה צבר תנופה במאה העשרים. במהלך המלחמות הבלקניות (1912–1913) צורפה סלוניקי, 'עיר ואם בישראל', ליוון; ערים אחרות החליפו ידיים בהתאם לתוצאות המלחמות. מקדוניה חולקה בין בולגריה, יוון וסרביה. לאחר מלחמת העולם הראשונה התפרקה סופית האימפריה, ובשנת 1923 קמה הרפובליקה התורכית. בבלקנים התכוננה ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים – היא יוגוסלוויה מאז 1931 – שאיחדה בתוכה את הספרדים מן השטחים העות'מאניים לשעבר עם אשכנזים תושבי הקיסרות ההבסבורגית. ארץ־ישראל עברה לשלטון המנדט הבריטי.

היהודים הספרדים לנוכח מדינת הלאום

במהלך מלחמות הבלקן של 1912–1913 עברה לשליטת היוונים האוכלוסייה היהודית־הספרדית החשובה והגדולה ביותר, אוכלוסיית העיר סלוניקי. ביוון העצמאית מאז 1830 היו מעט קהילות יהודיות קטנות, והבולטת שבהן ישבה באתונה. אולם רק עם סיפוח סלוניקי וקהילות קטנות נוספות בצפון אפשר לדבר על קהילה יהודית יוונית מודרנית, שקורותיה זהות ברובן לאלה של יהודי סלוניקי. לפי מפקד האזרחים היווני הרשמי של 1913, היה מספר תושבי העיר 157,889, מהם 61,439 יהודים, 39,956 יוונים, 45,867 תורכים, 6,263 בולגרים ו־4,364 זרים.¹

היהודים לא קידמו בברכה את פני השליטים החדשים, שכניסתם לעיר לוותה בתקריות אנטישמיות.² היוונים היו זה כבר מתחריהם הכלכליים של היהודים־

1 A. Yerolympos, 'La part du feu', G. Veinstein (ed.), *Salonique 1850–1918: La ville des Juifs' ed le reveil des Balkans*, Paris 1993, p. 262. האוכלוסייה היהודית הייתה גדולה יותר קודם לכיבוש היווני והצטמצמה בשנתו הראשונה כתוצאה מהגירה, בעיקר לאזורים עות'מאניים. להערכת מולכו, מנתה האוכלוסייה היהודית בשנת 1912 80,000 נפש, ראו: M. Molho, 'Le judaisme grec en général et la communauté de Salonique en particulier entre les deux guerres mondiales', *Homenaje a Millus-Vallierosa*, II, Barcelona 1956, p. 75. לעומת זאת מוטסופולוס נקב במספר 65,000. ראו: N.K. Moutsopoulos, *Thessaloniki, 1900–1917*, Thessaloniki 1981, p. 23

2 ראו למשל המכתב ששלח לפריז מורה בבית ספר של 'אליאנס' בזמן כניסת החיילים היוונים:

הספרדים במזרח הקרוב, ומרבית עלילות הדם שצצו חדשות לבקרים במאה התשע־עשרה צמחו בקרב אוכלוסיות יווניות־אורתודוקסיות. יתר על כן, יהודי סלוניקי נהגו מאוד משנות השגשוג של המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה והיו מרוצים לחלוטין מן ההזנחה הנעימה של האימפריה העות'מאנית.³ כמי שהיוו יותר ממחצית אוכלוסיית העיר בשנת 1910⁴ וחלשו על פעילויותיה הכלכליות, שמירת הסטטוס קוו שירתה היטב את האינטרסים שלהם.

החשש מאנטישמיות ואי האמון בשלטון היווני וכן חישובים כלכליים – שימור מעמדה של סלוניקי כמחסן סחורות של הסחר הבלקני עם עורף כלכלי רחב – הניעו את ניסיונותיה של הנהגת יהודי סלוניקי לסכל את סיפוחה הרשמי של העיר ליוון. הבורגנות הגבוהה בעלת ההשכלה הצרפתית, הפעילים הציונים והתנועה הסוציאליסטית היהודית פנו במהלך שנת 1913 לממשלות המעצמות הגדולות, לארגונים בין־לאומיים ולדמויות מפתח וחברות יהודיות בולטות במערב, בניסיון לגבש לסלוניקי עתיד לא יווני. הם הציגו שורה של תרחישים: התרחיש האידיאלי נותר שלטון תורכי, ובינאום העיר כנמל חופשי היה פתרון נוסף שעלה בקנה אחד עם האינטרסים היהודיים; אפילו שלטון בולגרי, שהיה מספק עורף כלכלי רחב וקשרי סחר חופשי עם הצפון, היה עדיף בעיניהם על הסיפוח ליוון.⁵ אולם המציאות הדיפלומטית הבין־לאומית ומערך הכוחות הנתון סיכלו את כל האפשרויות הללו, וסלוניקי נותרה בידיים יווניות.

הקהילה היהודית הסלוניקאית, שמיאנה להשתלב והפגינה חשדנות, הציבה בעיה רצינית למשטר היווני הלאומני היוקד, והשנים עד מלחמת העולם השנייה היו רצופות סכסוכים וחיכוכים בין המדינה ליהודים. למעשה במונחים רבים אשר יגורה בא לה ליהדות סלוניקי. לא היה זה אך ורק בגלל האנטישמיות שנפוצה במגזרים מסוימים של אוכלוסיית הסביבה, אלא גם כתוצאה מן ההיגיון הפנימי של מדינת הלאום המודרנית,

A. Rodrigue, *Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition*, Setle 1993, pp. 236–238

3 בנושא זה ראו: D. Quataert, 'Premières fumées d'usine', *עמ' 194–177*.

4 מוטסופולוס (לעיל, הערה 1), עמ' 23.

5 N.M. Gelber, 'Jewish Life in Bulgaria', *Jewish Social Studies*, 8 (1946), pp. 105–120; R. Molho, 'The Jewish Community of Salonika and Its Incorporation into the Greek State 1912–1919', *Middle Eastern Studies*, 24, 4 (1988), pp. 391–394; B. Lory, '1912, les Hellènes entrent dans la ville', *עמ' 247–253*. ד' פלורנטיין אל פ"מ וארבורג, 17.12.1912, 17.12.1913, 3.1.1913, אצ"מ, Z3/119 (יש תיקים מספר בנושא זה בארכיון הציוני: 519, 521, 486–7, Z3/479); 'נחמה, 3.1.1913, ארכיון כ"ח (Archives de l'Alliance Israélite universelle, Paris) יון I. 51, C. מ' בומפאר, קונסטנטינופול, לפריז, 17.3.1918, משרד החוץ, פריז, NS, תורכיה, כרך 138; פ' קאמבוק, לונדון, אל ס' פישוק, 3.4.1913, שם.

שהיוונים אימצו בכל לב. קבוצה אתנית נפרדת, ששלטה בעיר הנמל החשובה ביותר במדינה, לא יכלה לחמוק ממדיניות ה'הלאמה' שנועדה לקעקע את התבחנות כ'מיעוט'.

תחילה הסכימה המדינה לנהוג בליברליות ולהפיג את ספקותיהם וחששותיהם של היהודים. החירות הדתית שהבטיחה החוקה הוחלה על 'יוון החדשה', וחוק משנת 1914 הכיר בזכותם של היהודים לערוך חתונות על פי ההלכה היהודית. בחוקים משנת 1920 ומשנת 1922 הכירה המדינה בקיומן של קהילות יהודיות נפרדות. הן יכלו לקום בכל מקום שחיו בו עשרים משפחות יהודיות לפחות, והיו רשאיות לגבות מחבריהן מסים להחזקת מוסדות הקהילה; חברי הקהילה היו זכאים לבחור את מועצותיהם הקהילתיות, ואלה בחרו את רבה הראשי של הקהילה. החוק של 1920 התיר ליהודים לנהל את ספרי החשבונות המסחריים שלהם בשפה לפי בחירתם, לקיים פעילויות עסקיות בימי ראשון ולשבות ממלאכה בשבתות, ולבחור את שפת ההוראה בבתי הספר של הקהילה, כל עוד למדו בהם גם יוונים והשתמשו בשפה זו להוראת היסטוריה, גאוגרפיה ומדעי הטבע.⁶ חוקים ליברליים אלה אומצו בשעה שיוון חתרה להשתלט על מחוזות חיצוניים שהייתה בהם אוכלוסייה יוונית ופעלה בפרט לספח שטחים חדשים באנטוליה, וכאשר דעת הקהל הבינלאומית הטרידה את הממשלה בגלל יחסה אל מי שאינם יוונים ובשאלת עתיד היוונים באסיה הקטנה.⁷ חקיקה זו גם באה בעקבות האסון החמור ביותר שפקד את קהילת סלוניקי לפני השואה, ונועדה מן הסתם להקל על היהודים הפגועים. שרפה שפרצה באוגוסט 1917 כילתה חלק ניכר מן הרובע היהודי והותירה את רוב חברי הקהילה, 10,000 משפחות יהודיות (מתוך 15,000 שנפגעו מן השרפה), בלא קורת גג. 1,200 דונמים במרכז ההיסטורי של העיר נהרסו עד עפר, ו-72,000 איש הושלכו לרחוב. שלושה רבעים מ-4,101 בעלי הרכוש באזור השרפה היו יהודים. למרות העזרה שהושיטו לקרבנות הממשלה והארגונים היהודיים העולמיים החשובים, המארג החברתי של יהדות סלוניקי נהרס לבלי השב. בתי ספר, בתי כנסת ומרכזים קהילתיים נשרפו כמעט לחלוטין, והתשתית הקהילתית בת מאות השנים נהרסה בן לילה. ממשלתו הליברלית של אלפטריוס וניילווס פתחה ביישום תכנית מודרניזציה של העיר העות'מאנית לשעבר. היא החליטה להפקיע את אזור האסון, ולפיכך נאלצו היהודים לעזוב את מרכז העיר. התכנית החדשה לא הייתה חפה ממניעים פוליטיים. בהתאם לחוק שהעביר שר התחבורה אלכסנדר פפנסטסיו, הפקיעה הממשלה את האזור וחילקה

6 'נחמה', 11.2.1919, ארכיון כ"ח, יוון II, C.53; מולכו (לעיל, הערה 1), עמ' 85-86.
7 על תמיכה נסיבתית זו בזכויות היהודים כמיעוט ראו: R. Molho, 'Venizelos and the Jewish Community of Salonika', *Journal of the Hellenic Diaspora*, 13, 3-4 (1986), pp. 121-123

לבעלי הרכוש שטרות בערך נקוב שקבעו שמאי הממשלה עצמם. במרבית המקרים נפל ערכם של שטרות אלה בהרבה מערכם הממשי של הנכסים האבודים, והדבר פגע קשות במעמדה הכלכלי של הקהילה היהודית.⁸ אגב כך גם אבד לעיר אופייה היהודי הייחודי, וההמונים היהודיים נדחקו לשוליה. מעתה יכלה הממשלה לשוות לעיר העות'מאנית, שהייתה עד אז קוסמופוליטית גוון הלני; בדרך זו גם נמנע קיומו של ריכוז יהודי כלשהו בשכונות המסחריות בלב העיר או בסמוך לנמלה.⁹ יוונים שהגיעו מחוץ לעיר תומרצו להשקיע בה ולרכוש אדמה באזורים המופקעים.

בעקבות אירוע זה הידלדלה אוכלוסיית העיר היהודית בעקביות ובשנות העשרים והשלושים יצאו ממנה גלי מהגרים לאירופה, לצפון אמריקה ולדרומה ולארץ-ישראל המנדטורית. לאחר המפלה היוונית באסיה הקטנה בשנת 1922 ובעקבותיה חילופי האוכלוסין עם תורכיה, יושבו בסלוניקי עשרות אלפי פליטים יוונים, כחלק ממדיניות מכוונת להמציא משקל נגד לבכורת היהודים בעיר. על פי מפקד האוכלוסין של 1928 היה מספר הפליטים ביוון כולה 1,221,000, בהשוואה לאוכלוסייה מקומית בת 4,982,835 נפש. אשר ליהודים, מספר הספרדים נאמד ב-63,000, ומספר היהודים ב'יוון הישנה' ב-9,090, היינו 1.02 אחוז ו-0.15 אחוז בהתאמה מכלל האוכלוסייה.¹⁰ המוני הפליטים, הממורמרים, המרוששים והמופקרים לגורלם, סיפקו קרקע פורייה לצמיחת האנטישמיות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

בשנת 1923 הגיעה לקצה תקופת הליברליות היחסית כלפי היהודים. הדבר נבע מחידוש מדיניות ה'הלאמה' וההלניזציה, אולם היה גם פועל יוצא של הבקיעים והסכסוכים הפנימיים שהתפתחו במדינה שלכדה את היהודים בבריתות פוליטיות ייחודיות.

מאז בחירות 1915 נפרדה דרכם של יהודי סלוניקי מדרכם של תנועתו הליברלית של וניזלוס ושל בעלי בריתו. בבחירות של 1915 ו-1920 הצביע רובם המכריע של יהודי סלוניקי נגד וניזלוס, מאחר שהתנגדו בסך הכול למלחמה ולמגמה להשתלט על מחוזות חיצוניים שהייתה בהם אוכלוסייה יוונית. בני המעמד הבינוני והמעמד הבינוני-נמוך,

8 על השרפה והשלכותיה ראו בין היתר: ה' גולדמן ל'ג'וינט', 22.12.1918, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, P3 110; הקונסוליה האמריקנית אל מזכיר המדינה, מכתבים אוגוסט-אוקטובר 1917, משרד החוץ האמריקני, יוון, 1910-1929, גליל 18, 868.48/7; 'עוזרים מדיניים ורוחניים תרמ"ח-תרפ"ב (1888-1922)', ד"א רקנטי (עורך), זכרון סלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, א, תל-אביב 1971, עמ' 207-209; יוולימפוס (לעיל, הערה 1), עמ' 262-263.

9 G. Mavrogordatos, *The Stillborn Republic: Social Conditions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, p. 254
10 שם, עמ' 186.

שתמכו בוונזילוס, היו מתחריהם הכלכליים של היהודים. הליברלים ביוון, שעטה צורה של וניזילוס, בא יד ביד עם לאומנות מבווללת שכיוונה להלניזציה של המיעוטים. מתנגדי הוונזילוס, שבאו מקרב המלוכנים, האליטה הקרקעית הישנה והאליטה הביורוקרטית הישנה, היו לאומנים בה במידה, אך הפגינו גמישות מסוימת כלפי המיעוטים. מאחר שהיהודים היו גורם אלקטורלי בעל משקל בסלוניקי, הם יכלו לחסום בקולותיהם את המועמדים הוונזיליסטים בבחירות העירוניות וזה אכן מה שעשו. למיעוטים נודעה כמדומה השפעה חסרת פרופורצייה על התהליך הפוליטי של מקדוניה, שבה התמקדו רובם. בבחירות 1920 זכו מתנגדי וניזילוס לשישים ותשעה מתוך שבעים וארבעה המושבים של מקדוניה, ומועמד וניזיליסטי אחד בלבד נבחר בסלוניקי, ובה בעת נבחרו בה לבית הנבחרים ארבעה אנטי-וונזיליסטים יהודים.¹¹

בעקבות מהפכת 1922, שהעלתה את הוונזיליסטים לשלטון, תוקנה 'סטייה' זו באמצעות הקמתם של חברי בוחרים למוסלמים במקדוניה ובתרכיה, צעד שהוחל על יהודי סלוניקי בשנת 1923. היהודים יכלו להצביע רק עבור מספר נתון של מועמדים יהודים שנועדו לייצגם בפרלמנט היווני, ובכך הודרו למעשה קולותיהם מן החיים הפוליטיים הלאומיים.¹² ההנמקה הרשמית לשיטה חדשה זו נשענה על סעיף 7 בחוזה סוורה (Sèvres), שהבטיח למיעוטים ייצוג בבחירות, אך הטעם האמתי היה נעוץ בשיקולים אלקטורליים, כפי שהודה וניזילוס עצמו בהודמנויות שונות.¹³

היהודים החרימו את בחירות 1923, הבחירות הראשונות שבהן יושמה שיטה זו, והמשיכו למחות נגד חבר הבוחרים.¹⁴ ההצבעה הנפרדת לא התקיימה בבחירות 1926, אך וניזילוס שב והחילה עם חזרתו לשלטון בבחירות 1928, 1929, 1931 ו-1933. בית דין גבוה קבע בשנת 1933, לאחר חזרתם לשלטון של האנטי-וונזיליסטים, כי שיטת בחירות זו מנוגדת לחוקה.¹⁵

פרשיית חבר הבוחרים הנפרד הבליטה את הסתירות ביחסיה של מדינת הלאום הצעירה עם מיעוטיה. בעודם מעוניינים בהלניזציה של האוכלוסייה בכללה, אפילו בפוליטיקאים שדגלו בהתבוללות לא יכלו להעמיד פנים כאילו הם מאמינים כי מיעוטים

11 על בחירות 1915 ראו: 'נחמה', 18.6.1915, ארכיון כ"ח, יוון II, C.53. לניתוח היחסים בין היהודים לוונזילוס ראו: מורוגורדטוס (לעיל, הערה 19), עמ' 238-239.
 12 מורוגורדטוס (שם), עמ' 238-239.
 13 שם. ראו גם: *Protection des minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations*, Geneva 1927, p. 22.
 14 סלוניקי, ס' א'דונוהוי אל למזכיר המדינה, 17.12.1923, משרד החוץ האמריקני, יוון, 1910-1929, גליל 6, 868.00/465; *Paix et Droit*, Janvier 1924, p. 8.
 15 מורוגורדטוס (לעיל, הערה 19), עמ' 240-241; 'נחמה', 4.12.1931, 22.12.1931, ארכיון כ"ח, יוון II, C. 55; 'נחמה', 26.5.1933, שם, יוון III, C. 56.

אלה יהיו ביום מן הימים יוונים 'אמתיים' ואכן לא האמינו בכך. מעבר לפוליטיקת הבחירות, לא קשה להבחין בהדיה של פרדיגמת המילת, המסגרת החוקית והמנהלית של הלא מוסלמים באימפריה העות'מאנית, שבצבצה מתחת לפני השטח הפוליטי של כל המדינות שקמו מעפרה של אימפריה זו. למרות אימוצן של הצורות המערב אירופיות של מדינת הלאום המודרנית, שאורחיה מקיימים קשר בלתי אמצעי עם המרכז ללא הבדל דת ומוצא אתני, הוסיפו התפיסות הישנות בדבר בכורת הקבוצה האתנית-הדתית לשבש את התהליך הפוליטי ולסבך את היחסים בין השלטון למיעוטים.

שורה של צעדים שנקטו בשנות העשרים המוקדמות החלו מקצצים בזכויות היתר היהודיות שהוענקו ליהודים בכל הנוגע לארגון קהילותיהם מכוח החוק משנת 1920, אשר אושרר בחוזה סוורה. בשנת 1923 איבדו היהודים את זכותם לנהל את ספרי החשבונות שלהם בשפה לפי בחירתם.¹⁶ בשנת 1924 חויבה כל האוכלוסייה ללא הבדל דת לשבות ממלאכה בימי ראשון.¹⁷ הייתה זו מכה קשה לכלכלה היהודית בסלוניקי, ששם רגילים היו היהודים לסגור את עסקיהם רק בימי שבת. למרות מחאות מקומיות ובין-לאומיות, נותר החוק בעינו, ויהודים רבים, בעיקר בעלי חנויות ועירות שלא יכלו לעמוד בהפסד שני ימי עבודה בשבוע, נאלצו לחלל שבת אם רצו לשרוד. באותה שנה בוטלה האפשרות לשלם כופר מסוים בתמורה לפטור משירות צבאי שניתן ליהודים בהגיעם לגיל עשרים ואחת.¹⁸

המדינה גם החלה מגבירה את תביעותיה בתחום החינוך. מערכת חינוך יהודית נפרדת הוסיפה לספק חינוך לרוב האוכלוסייה היהודית בגילאי בית ספר. מתוך 9,000-10,000 הילדים שנכללו בקטגוריה זו בסלוניקי בשנת 1929, רק 412 ביקרו בבתי ספר עממיים ממלכתיים, ו-67 בלבד למדו במוסדות של החינוך העל-יסודי הממלכתי. בבתי הספר הקהילתיים ביקרו 3,500 תלמידים ועוד 1,243 למדו במוסדות של כ"ח.¹⁹ השאר היו רשומים במוסדות זרים, חילוניים או מיסיונריים. המדינה סבסדה על בסיס קבוע את בתי הספר הקהילתיים בתמורה להסכמת הקהילה להורות במסגרתם את השפה היוונית וללמד היסטוריה, גאוגרפיה ומדעי הטבע ביוונית. אולם ודף החשיפה המוגברת ליוונית, המשיכו בתי ספר רבים להשתמש בצרפתית כבשפת הוראה.

בשנת 1930 נאסר על כל האזרחים היוונים לבקר בבתי ספר עממיים זרים, צעד

16 דח 7, פברואר 1930, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, סלוניקי 150.
 17 שם. ראו גם: *Paix et Droit*, Mai 1924, pp. 10-11; *Juliet 1924*, pp. 2, 5; *Janvier 1926*, p. 2; *Mai 1926*, p. 8; *Juin 1926*, p. 3.
 18 ה"א בואמן, 14.4.1924, משרד החוץ האמריקני, יוון, 1910-1929, גליל 6, 868.00/478.
 19 הקהילה היהודית אל ל' מוצקין, 23.7.1929, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, סלוניקי 150.

שפגע קשות ב-2,000 התלמידים היהודים שלמדו במוסדות זרים. החוק לא חל על בתי הספר של כ"ח, שפעלו כגופים קהילתיים כביכול,²⁰ אולם מוסדות כ"ח לא חמקו מן התקנה שאסרה על הוראת שפות זרות בכל בתי הספר עד כיתה ה'. התדיינות ממושכות עם הממשלה הניבו דחייה קצרה בלבד ביישום צעד זה.²¹ בשנת 1935 נאלצה כ"ח לציית לכללים החדשים, ומוסדותיה הפכו למעשה לבתי ספר קהילתיים שלימדו לפי תכנית הלימודים היוונית שנאכפה על כל מוסדות החינוך.²²

מעמדה הכלכלי של הקהילה היהודית של סלוניקי הידרדר במידה ניכרת בתקופה שבין מלחמות העולם. כמה גורמים תרמו לכך: ההתפוררות בעקבות השרפה של 1917; ההיערכות הכלכלית החדשה של העיר במסגרת מדינת הלאום; יחסן השלילי של הרשויות לתפקיד שמילאו היהודים; ולבסוף, המשבר הכלכלי הגדול. המצב הורע עוד יותר כתוצאה מן האינפלציה ומן המשבר בתעשיית הטבק אחרי המלחמה.²³ חברות יהודיות רבות שעסקו בסחר סוכר, אורז וקפה סגרו את שעריהן והעתיקו את פעילותן אל מחוץ לארץ.²⁴ העוני נותר בגדר בעיה חמורה, אולם בשנות השלושים שבו היהודים למלא תפקיד נכבד יחסית בחיי הכלכלה של העיר. הם היוו שישית מאוכלוסיית העיר, אך חלשו על חמישית מפעילותה הכלכלית. נוכחותם עדיין ניכרה מאוד בתעשיות הנייר והטקסטיל, בייצור התרופות, הזכוכית, כלי המתכת, הבורסקאות ובסחר העצים. שני בנקים יהודיים, בנק 'עמאר' ובנק 'אוניון', נחשבו בין הטובים ביוון.²⁵ ערב מלחמת העולם השנייה היו 2,300 מתוך 9,800 בתי העסק בסלוניקי יהודיים.²⁶ נוסף על כך כמה חברות טקסטיל יהודיות, כגון 'בריטניה' ו'אלחאדף' ומטוויות לוי, נמנו עם החברות המובילות במדינה.²⁷

גל חמור של אנטישמיות המשיך להטריד את מנוחת הקהילה לכל אורך שנות השלושים. ערב מלחמת העולם השנייה, עם היחלשותה ושקיעתה הכלכלית, הוסיפה יהדות יוון להיות מיעוט עירוני גדול, שברובו המכריע לא השתלב בסביבתו. המפגש עם מדינת הלאום לא היה נעים במיוחד, בניגוד חד (במיוחד) לחמישים שנות השלטון העות'מאני, שבמהלכן שגשגה הקהילה בלוונט הקוסמופוליטי, הרב עדתי והרב דתי,

20 י' נחמה, 25.9.1930, ארכיון כ"ח, יוון XVIII g. 202 E.

21 י' נחמה, 2.8.1931, 3.12.1931, שם.

22 י' נחמה, 2.6.1936, ארכיון כ"ח, יוון XIX. 2021 E; מולכו (לעיל, הערה 1), עמ' 104.

23 מולכו (שם), עמ' 92; י' נחמה, 19.8.1924, ארכיון כ"ח, יוון XVIII F. 202 E; ס' פוי מ'ק'ן היסוד' אל מזכ"ל הקרן בלונדון, 19.11.1925, אצ"מ Z4/2724.

24 ס' א'דונוהיו אל משרד החוץ, 28.11.1923, משרד החוץ האמריקני, יוון, 1910-1929, גליל 6, 868.00/457.

25 מולכו (לעיל, הערה 1), עמ' 102-103.

26 שם.

27 שם.

שהושפע רק בשוליו מפרקטיקות בניין האומה המודרניות. היצירתיות והפעילות הפוליטית של היהודים, ביוון ובמקומות אחרים בבלקנים ובמזרח התיכון, הופנו פנימה, לרמה הקהילתית, הפנים-יהודית. הזהות האתנית היהודית הנפרדת נותרה בסיסית ורק עתה החלה להתמודד עם הזהות ה'לאומית' שנכפתה ממעל.

מסקירת היחסים בין הקהילות היהודיות-הספרדיות למדינות הלאום יורשות האימפריה העות'מאנית אפשר לגזור כמה מסקנות כלליות. תחום התרבות היהודי-הספרדי במזרח הקרוב, שהיה הומוגני במידה רבה, החל מתפרק במאה התשע-עשרה ונהרס כליל במאה העשרים, משעברו הקהילות למרותם של מדינות ומשטרים שונים. המעבר מן ההקשר הרב-עדתי והרב-דתי של האימפריה להקשר של מדינות הלאום התברר כבעייתי.

במדינות הלא-תורכיות נחשבו האוכלוסיות היהודיות-הספרדיות לחסידות נאמנות של המשטר העות'מאני הישן, ופעולות ותקריות אנטישמיות העכירו את היחסים בין היהודים לאדוניהם החדשים. בבולגריה היו במלחמת העצמאות של 1878 התנכלויות של חיילים רוסים ובולגרים ליהודים, רבעים יהודיים בערים נשרפו והייתה בריחה המונית של קהילות שונות לאיסטנבול. עם שובן, בשנת 1879, הן נאלצו להתחיל מאפס.²⁸ כניסתם של חיילים יוונים לסלוניקי לוותה אף היא בתקריות אנטישמיות. אף כי הפרות סדר אלה דעכו במהירות, היגרו אלפים מיהודי סלוניקי לתורכיה ולמערב מיד אחרי סיפוח העיר ליוון.

בכל המדינות החדשות הוענק אמנם שוויון חוקי ליהודים, אך המבנה הרשמי של הקהילה היהודית, שהזכיר את המילת העות'מאני, הציב בעיה לשלטונות. בבולגריה נותר בית הכנסת המבנה הקהילתי היחיד המוכר חוקית, למרות הניסיונות שנעשו בשנת 1900 ובשנת 1920 להביא להכרת המדינה בארגון קהילתי ממורכז.²⁹ ביוון לא קם גוף יהודי כלל-ארצי, ואילו בתורכיה העניקו הרשויות למוסד הרבנות הראשית רק הכרה דה-פקטו. רק ביוגוסלביה קמה פדרציה כלל-ארצית של הקהילות היהודיות בשנת 1929, אך תפקודה נפגם בשל החיכוכים בין הקהילות החרדיות לשאר הקבוצות.³⁰

האותות הברורים ביותר למדיניות ה'הלאמה' של מדינות חדשות אלה ניכרו בתחום החינוך. בתי הספר של כ"ח נסגרו בהדרגה וה'הלאמה' הלכה למעשה יחד עם שאר מוסדות הקהילה. ואולם למרות הצעדים שנקטו המדינות להשרשתן של שפות המקום, השינוי התחולל באטיות. הלדינו נותרה שפת אמו של נתח נכבד מן האוכלוסיות

28 V. Tamir, *Bulgaria and Her Jews: The History of a Dubious-Symbiosis*, New York 1979, pp. 94-95

29 ח' קשלס, קורות יהודי בולגריה, ב, תל-אביב תשל"ב, עמ' 221.

30 H.P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Philadelphia 1979, p. 96

הספרדיות, אם לא של רובן, עד מלחמת העולם השנייה. למעשה מדיניות ה'הלאמה' התרבותית הניבה תוצאות אטיות למדי.

אף כי אפשר היה להבחין במידה מסוימת של התערות תרבותית ערב מלחמת העולם השנייה, לא ניתן לומר כי הקהילה היהודית-הספרדית – להוציא מתי מעט – התבוללה או אפילו השתלבה במדינה כלשהי. המדינות החדשות, שחלשו על אוכלוסיות רב-עדתיות ורב-דתיות מורכבות במידה לא מצויה, ייצגו את האינטרסים של אליטות שהיו קשורות בדרך כלל באחת מן הקבוצות האתניות השולטות. הממשל הלאומני חסם את גישתם של מי שהוגדרו זרים. השיח הלאומני על 'שלטון הרוב' התגבש והביא ליצירתן של קבוצות שהוגדרו 'מיעוטים'. מהלך זה היה מובנה בהשקפת העולם הלאומנית. ה'אומה' בבחינת קהילה בדויה³¹ נדרשה לגבולות גיידים, ואלה הולידו אתרי סכסוך ויריבות באמצעות הרחקת קבוצות אל מחוץ למציאות המדומה והכללת קבוצות אחרות בתוכה.³² עצם שיח ה'אומה', שאומץ בצורתו המופשטת, ושהוחל במטרה לעצב מציאות קשיחה, הכיל בתוכו את הניגוד הבינארי בין רוב למיעוט – 'רוב' המגלם את ה'אומה', ו'מיעוט' הבא לידי ביטוי הייחודי רק בספירה הפרטית, ושנועד בסופו של דבר להיטמע ב'רוב'. לפיכך ההוויה של קבוצת 'מיעוט' הייתה מעצם הגדרתה זמנית, בת חלוף. ה'מיעוט' האחר נסבל רק כל עוד הפגין נכונות להיענות לדרישות הרוב הבדיוני, שיוצג על-ידי המדינה, אשר אליה אמור היה ה'מיעוט' להצטרף אגב מיתון ייחודיותו.

היהודים, האחר המובהק של כל מסגרות השיח המערביות למן הופעת עצם המושג מערב, הפכו מניה וביה לאחד ה'מיעוטים' בכל מקום שבו נמצאו במזרח הקרוב הפוסט-עות'מאני, אשר ייבא ועיבד את השיח הלאומני המערבי בהתאם לצרכיו. הקהילה היהודית-הספרדית נאלצה להתמודד עם העובדה שהפסיפס העות'מאני הישן, שעם מרכיביו נמנתה, התפרק, והיה עליה להסכין עם מעמד חדש – מעמדו של 'מיעוט' הנתון למרותן של יחידות פוליטיות שונות.

31 בנושא זה ראו: B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983
32 H.K. Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London 1990, p. 4

הציונות ביוון

דרכה של הציונות תחת השלטון העות'מאני בסלוניקי, לב לבו של תחום התרבות הספרדי בבלקנים, לא נבדלה בהרבה מדרכיה בערים שכנות, דוגמת איסטנבול או איזמיר. המעבר מלאומיות יהודית מוצנעת לציונות לוחמנית יותר וגלויה לעין התחולל רק אחרי מהפכת 'התורכים הצעירים', שהתירה במידת מה לקיים חיים של התאגדות. כמה אגודות הופיעו, והעיתונות הציונית הרחיבה את בסיסה. גם כאן היתה זו ציונות בלי ארץ-ישראל או למצער ללא התייחסות לשאלה.

מידה מסוימת של חיוניות נבעה מן הקרבה לבולגריה, מעוז הציונות הספרדית בבלקנים, וכן מן העניין שהפגינו כמה מנהיגים ציונים בעיר שרוב אוכלוסייתה היתה יהודית ומן העובדה שבראש הקהילה עמד רב ראשי, הרב יעקב מאיר, שהפגין אהדה לציונות. אחרי המהפכה אפילו שלחה סלוניקי חמישה נציגים לקונגרס הציוני התשיעי, שהתקיים בהמבורג בשנת 1909.³³ מאחר שמספר הנציגים שנשלחו היה תלוי במספר השקלים שנמכרו, אפשר להניח כי לא זו בלבד שעסקנות ציונית התקיימה בה אלא גם כי מגורים מסוימים בחברה הפגינו תמיכה מוחשית בתנועה. כאשר קתה הליברליות שאפיינה את ראשית ימיה של המהפכה, שבה הזהירות למשול בכיפה; מה עוד שבעלי השררה בקהילה גקטו עמדה נגד הציונות מאותם טעמים שהנחו את אחיהם בבירה העות'מאנית לעשות כן. גם כאן התקבצו בעלי השררה סביב כ"ח וכן בקבוצה שנקראה 'מועדון החברים' (Club des Intimes), בעוד שלציונות היו מהלכים בקבוצות הדתיות. בתי הספר של אגודת 'עזרה', מתחריהם של בתי הספר של כ"ח, ותלמוד התורה הגדול של העיר, שנוהל בשעתו בידי המחנך הדגול מארץ-ישראל יצחק אפשטיין, נאבקו במחנה הצרפתי. שני נציגים בלבד מסלוניקי נכחו בקונגרס הציוני העשירי בבזל שנתיים מאוחר יותר, בשנת 1911, אך אף לא נציג אחד מן הבירה העות'מאנית, מפני **תחשש לעורר עליהם את זעם השלטון המרכזי.**

מנגד, באזורים שברום המדינה, שהיו שייכים לממלכת יוון, הכתה הציונות **דורשים בגלוי ומוקדם יותר מאשר בשטחים שנתונים היו לשליטת העות'מאנים, וזאת מקביל להתפתחות התנועה בשאר העולם היהודי.** בקורפו ראה אור בשנים 1899-1901 **עיתון ראשון בעל אוריינטציה ציונית;** בלריסה פעלה האגודה הציונית הראשונה **שנת 1902 ובקורפו מ'1906;** אגודת 'פועלי ציון' הוקמה בוולוס בשנת 1910.³⁴

33 "עזאל, ימי בראשית של התנועה הציונית בסלוניקי", ב' עזאל (עורך), גינוך סלוניקי, תל-אביב תשכ"א, עמ' 36.
34 א' מאריסיס, 'התנועה הציונית בסאלוניקי ובערים אחרות ביוון', רקנטי (לעיל, הערה 8), עמ' 44 (בלדינו).

עם המלחמות הבלקניות (1912-1913), שהביאו לניתוקה של סלוניקי מן האימפריה העות'מאנית, חלה התרחבות ניכרת בפעילות הציונית. החל בשנת 1912 נגזר על יהודי סלוניקי, שחיו בשלטון העות'מאנים 400 שנים, להסתגל לשלטון היוונים. כניסתם של היוונים לתמונה לוותה בתקריות אנטישמיות. השלטונות ניסו לזכות לאמונה של האוכלוסייה היהודית, הקבוצה הדתית-האתנית הגדולה ביותר בעיר. חילופי המשטר היו בגדר חוויה טראומטית ליהודי סלוניקי. חוויה זו הוחרפה בשל אי היציבות שפקדה את העיר כתוצאה מן התכניות לכינאומה. הצבא היווני נכנס לסלוניקי ב-10 בנובמבר 1912, ובעקבותיו הגיע הצבא הבולגרי. היריבות בין הכוחות הכובשים החמירה את מצב היהודים.

נסיבות אלה היו נוחות לתנועה הציונית, שנראתה בשלב זה כמפלט. הדבר היחיד שיכלו היהודים להיות בטוחים בו היה יהדותם. בתקופה זו גם הועלתה האפשרות להקים בעיר מדינה אוטונומית, כעין נמל חופשי שבו ישלוט הגורם היהודי. הדיבורים על כך עוררו סערת רוחות. מאבק מר בין הסוציאליסטים היהודים לציונים שיסע את הקהילה, והייתה בה תסיסה ציונית חסרת תקדים. שליטיה החדשים של העיר לא יכלו שלא לתמוך בציונים בשלב זה. למעשה ראו היוונים בעין יפה כל מה שלא היה לרוחם של העות'מאנים. גישה זו נבעה לא רק מן השנאה לאדוניהם לשעבר, אלא גם מעצם קיומה של מדינת הלאום היוונית, שקמה בשנת 1830 בעקבות המאבק בעות'מאנים. היוונים עדיין חתרו להחזיר לממלכה היוונית את המחוזות שהיו מחוץ לתחומיה, שלפי שעה היו מאוכלסים ביוונים. באורח זה נעשה רעיון השחרור הלאומי לשם נרדף להחייאת האימפריה הביזנטית. מדיניות זו נעשתה מוצהרת יותר עם עלייתם של השמרנים לשלטון, בשנת 1843. מלכתחילה כל מה שיכול היה לתרום לפירוקה של האימפריה העות'מאנית נחשב ראוי. הלאומיות היוונית והלאומיות היהודית נפגשו בנקודה מסוימת, שכן גם הציונות קראה לחזרה לארץ אבות במטרה להקים מדינה. שיקולים דומים עמדו ביסוד התמיכה הבולגרית בציונות. בסלוניקי פעלה לטובת הציונות העובדה שהיוונים ביקשו לשבור בהדרגה את הבכורה היהודית בעיר. לאמתו של דבר היוונים קיוו כי בטווח הארוך תוביל התמיכה היהודית בציונות ליציאת היהודים לארץ-ישראל.³⁵

השקפה באוגוסט 1917 הייתה נקודת מפנה מבחינת הקהילה היהודית של סלוניקי. לארגונו מחדש של מרחב העיר נודעו בהכרח השלכות על מערכה הכלכלי, שעד אז היה בשליטת היהודים. היהודים השיבו מלחמה שערה, אך קולם לא נשמע. כעין גטאות יהודיים נוצרו בפאתי העיר, צורת חיים שכמוה לא הכירו היהודים תחת המשטר העות'מאני. הם הפכו למעוזי השמאל היהודי וגם ליעדי האנטישמנים. בדומה למיעוטים

35 ז' ברוך לפריז, התקבל 19.8.1919, ארכיון כ"ח, יון 3 I. G.

לאומיים אחרים בצפון יוון, הצביעו היהודים נגד וניזלוס בשנת 1915 ובשנת 1920, במחאה על השלטון והריבונות היווניים.³⁶ רק על רקע סירוב זה של חלק נכבד מן האוכלוסייה היהודית לפשוט מעליו את זהותו הייחודית ואגב כך לאבד את מעמדו המיוחד בעיר, אפשר להבין את מצב הציונות בסלוניקי אחרי 1912.

בתקופה שבין המלחמות הוסיפו היהודים-הספרדים ביוון, ש-86 אחוזים מהם חיו בסלוניקי, להתייחס אל עצמם כאל קבוצה אתנית-דתית מובחנת. במדינת הלאום היוונית, שאליה סופחו, המשיכו היהודים-הספרדים לתפוש עצמם כמובחנים מרוב האוכלוסייה, היוונית-נוצרית, בהמשך כביכול למעמדם בחברה העות'מאנית, והפגינו את בדלנותם. ואלם התנהגותם הפוליטית הייתה שונה לחלוטין מנוהגם השגור ב-400 שנותיהם בשלטון העות'מאני. מאחר שאף מדינה זרה אחת לא תמכה בהם, הם יכלו להתעמת בגלוי עם הרוב היווני ועם המדינה היוונית יותר מאשר כל מיעוט לאומי אחר.³⁷ גישה פוליטית זו הפרה את כלל השתיקה והכניעות שלאורו חיו זמן כה רב. ציוניותם הייתה פומבית אף היא. גם אם סיבותיה של ציונות קולנית ופעילה זו היו נעוצות במצבו הגאוגרפי של האזור ובמאבקי המיעוטים הנוצריים נגד השליטים העות'מאנים, היא לא נאסרה גם כשחדלה ארץ-ישראל להיות עות'מאנית. הוא הדין בתנועה הסוציאליסטית ובתנועה הקומוניסטית שהתפתחו במדינות האימפריה העות'מאנית לשעבר, תנועות שבשורותיהן היה בכל מדינה ומדינה מספר שונה של יהודים. לעומת זאת, במדינת הלאום התורכית, שקמה מאפרה של האימפריה העות'מאנית, נאלצו תנועות אלה, וכמותן הציונות, להסכיף עם פעילות מחתרטית במשך זמן רב. האומנם היו מדינות לאום אלה דמוקרטיות יותר ומכאן קרובות יותר לדגם של מדינת הלאום המערבית? בין שכן ובין שלא, ראוי לציין כי משנת 1936, בתקופת שלטונו הדיקטטורי של יואניס מטקסס (1936-1941) הקיץ הקץ על הפעילות הציונית ביוון.³⁸ למעשה קשה לומר כי מדינות אלה היו סובלניות יותר, בעיקר אם מביאים בחשבון שהאנטישמיות במדינות הלאום הנוצריות הייתה ארסית לאין ערוך מאשר בארצות האסלאם. מדובר כאן בכל קורות הדו-קיום של יהודים ונוצרים מן הצד האחד ושל יהודים ומוסלמים מן הצד האחר, על ההבדלים במהלכו וביסודותיו הדתיים-משפטיים של דו-קיום זה. בסיכומו של דבר היהודים לא השתלבו באמת ובתמים בארצות הללו, בין שהיו נוצריות ובין שהיו מוסלמיות. וזאת מחד גיסא כתוצאה מחולשתן של מדינות הלאום, שמנעה מהן לממש את תכניות ההטמעה שלהן, ומאידך גיסא בשל התנגדותם הפעילה או הסבילה של היהודים, שהמשיכו לתפוס עצמם

36 מוזרודוטוס (לעיל, הערה 9), עמ' 256.

37 שם.

38 ח"א טולידנו, 'הסתדרות המזרחי בשלוניקי', רקנטי (לעיל, הערה 8), עמ' 53.

כד'מים בני חסות פעילים בארצות הבלקן הנוצריות, אגב ניצול הדמוקרטיזציה היחסית, או כד'מים סבילים כמו בתורכיה המודרנית. בדומה למכלול ההתנהגות הפוליטית, נותרו הציונות ופעילויותיה קשורות בארצות אלה לתפיסה זו וניתבו עצמן בהתאם למצב המקומי. בתוך הקהילה אימצו קבוצות חברתיות יהודיות את עמדותיהן הפוליטיות על פי האינטרסים שלהן. על כן בחרו מעמדות העובדים היהודיים מפרוורי סלונקי בסוציאליזם ובקומוניזם והצביעו בהתאם לכך בבחירות הכלליות. הבורגנות המערבית היוותה קבוצה קטנה של מתונים, שקראה להשתלבות ולקיום יחסים טובים עם המדינה היוונית ותמכה בוויניולוס. הציונים, שכבשו בהדרגה את עמדת הרוב במוסדות הקהילה, ושקביצו סביבם את המתנגדים להגמוניה היוונית בעיר, חברו לאנטי-ויניוליסטים.³⁹

מהשוואה בין התקופה שלפני 1912 לשנים שלאחריה עולה כי אנשי כ"ח, שהיו הרוב במוסדות הקהילה, איבדו בהדרגה את מעמדם זה לטובת הציונים. האם שורותיהם של הציונים הורכבו בלעדית מבני המעמדות הבינוניים? כמה מאנשי כ"ח עברו לצד הציוני מטעמים אידאולוגיים ומעשיים. אברהם רקנאטי, מנהיגם של הציונים הדתיים ואחר כך של הרוויזיוניסטים, היה בעצמו חניך כ"ח. העילית בחברה היהודית תמכה בכמה יזמות ציוניות. למשל בשנת 1921, הוקמה חברת ההשקעות 'סלונקי-פלסטינה', ש-300 חברים שמו לעצמם כמטרה לפתח קשרי מסחר בין סלונקי ליישוב היהודי החדש בארץ-ישראל.⁴⁰ החברה רכשה אדמות במרכז תל-אביב (אחד השטחים הללו הפך לימים לשכונת פלורנטין, הקרויה על שם הפעיל הציוני דוד פלורנטין) ובסביבותיה, וגם העבירה ספינות בבעלות יהודית לנמלי חיפה ותל-אביב. בנק 'דיסקונט' נוסד אף הוא בידי חברים בחברה זו.

היה זה אינטרס יהודי מובהק שסלונקי לא תאבד את ציונה היהודי. ההלניזציה שלה ציינה את סופם של ה'מדינה בתוך מדינה' שקיימו בה היהודים ושל כל מה שנבע מכך מבחינה כלכלית. בחינה מדוקדקת של הרכב ההנהגה הציונית מלמדת כי הגם שהיא נותרה מעורבת, עסקניה באו מן המעמד הבינוני והגבוה, מן החוגים המצורפתים, שעד לא מכבר נשאו את עיניהם למערב. יתרה מזאת, הקול הציוני היה בראש ובראשונה שמרני ולפיכך אנטי-ויניוליסטי.

האוכלוסייה היהודית ראתה בציונים 'יהודים טובים', הנכונים להירתם לכל מטרה טובה ולהיאבק למען ענייני הקהילה.⁴¹ הם סייעו לפליטים יהודים בזמן המלחמות

39 מורווגורדטוס (לעיל, הערה 59), עמ' 255-256.

40 ל"ב מוריס אל משרד החוץ, 31.12.1921, משרד החוץ האמריקני, יוון 1910-1929, גליל 5, Report of the Executive of the Zionist Organisation to the 13th Congress, London 1923

41 ברך (לעיל, הערה 35).

הבלקניות ומלחמת העולם הראשונה, נחלצו לעזרת יהודים שהותקפו ולעזרת קרבנות השרפה של 1917 והקימו קרנות הלוואה לבעלי חנויות זעירים. חברי תנועת בית"ר הרוויזיוניסטית לחמו שכם אחת עם הפרטיזנים היוונים במלחמת העולם השנייה.⁴² עיקר תפקידה של הציונות בסלונקי התמצה במאבקה נגד ההגמוניה היוונית. היא פעלה אפוא כמפלגה המייצגת מיעוט לאומי במסגרת מדינת הלאום הריכוזית החדשה. למן תחילת הכיבוש היווני של העיר תמכו הציונים בלהט, באמצעות מנהיגם דוד פלורנטין, בבינאום העיר, כאמצעי לשימור בכורתם של היהודים. הקונגרס של יהודי יוון, שאורגן בידי הציונים בשנת 1919, לקראת ועידת השלום בפריז, החליט לאמץ שורת תביעות: שוויון זכויות ליהודים באשר הם; הכרה בזכות ההגדרה העצמית שלהם בארצות בעלות מיעוטים לאומיים; הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל בחסות המנדט הבריטי וייצוג לעם היהודי בחבר הלאומים.⁴³ הצעות דומות נוסחו עוד בשנת 1917, בתכנית הקונגרס שנועד להתכנס באותה שנה אך נדחה בשל השרפה.⁴⁴ בזמן המאבק נגד אכיפת יום ראשון כיום שבתון מחייב, הציעה תנועת 'המזרחי' הציונית-הדתית שהיהודים יוכרו ביוון כמיעוט לאומי.⁴⁵ הדבר היה בניגוד לאינטרס הממלכתי ועורר את טינתם של המנהיגים היוונים. תגובתם השלילית של השלטונות והקשחת גישתם המריצו את התרחבות התנועה הציונית. במובנים מסוימים הועיל מעגל קסמים זה לתנועה הלאומית היהודית.

בשנת 1919 בזמן שהשלטונות החלו משקמים את סלונקי נוסדה ה'פדרציה הציונית הכללית' ביוון. הפדרציה, בהנהגתו של ד"ר משה קופינאס, עסקה בפעילויות ארגוניות והוציאה לאור פרסומים שונים: ביטאון רשמי בלדינו, 'לה איספיראנסה' (תקווה), שהחל רואה אור בשנת 1915) - שהוחלף בהמשך על ידי 'לה רינאסיאנסה יודיא' (התחייה יהודית) - 'טריבון ון'יבי' (Tribune juive, בימה יהודית), פרסום קצר ימים שיצא לאור בשפה הצרפתית, וכתב-עת בשפה היוונית, 'ישראל', שנועד ליהודים מ'יוון הישנה'. פעילויות ופרסומים אלה שיקפו את השאיפה לאחד את השורות, חרף המחלוקות שניעורו מאוחר יותר, עם התפתחותם של זרמים ציוניים אחרים במדינה. בשנת 1922 הקיפה הפדרציה שלושים וחמש אגודות ציוניות, שבע מהן בסלונקי, ומניין חבריה

42 'עחיאל, 'תולדות התנועה הציונית', שאלונקי עיר ואם בישראל, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז, עמ' 112; א"ש רקנטי, 'הציונים הרוויזיוניסטים בשלונקי', רקנטי (לעיל, הערה 8), עמ' 56.

43 עחיאל (לעיל, הערה 33), עמ' 39; 'י נחמה, 11.2.1919, ארכיון כ"ח, יוון 53 C. II.

44 'י נחמה, 17.4.1917, יוון 3 I. G.

45 ש' ראובן, 'התנועה הציונית בשלונקי', צ' אנקורי (עורך), מאז ועד עתה: הרצאות הקתדרה (1977-1983), תל-אביב תשמ"ד, עמ' 99.

הגיע ל-1,000 איש ואישה.⁴⁶ עם התגברות האנטישמיות בסוף שנות העשרים, עלה מספר החברים בה ל-2,500, מהם 1,400 בסלוניקי.⁴⁷ בשנת 1919 הוקם בעיר גם סניף של תנועת 'המזרחי' האורתודוקסית השמרנית. האיני מאמין של התנועה היה: ארץ-ישראל לעם היהודי בהנחיית התורה. התנועה גדלה בהדרגה עד שהקיפה חמש-עשרה אגודות, שחבריהן באו מכל קבוצות הגיל והמעמדות החברתיות ומשני המינים. לאורך כל ימי קיומה היא פרסמה כמה כתבי-עת בלדינו, בצרפתית ובעברית, כגון 'השחר', 'איל ג'דייו' (היהודי), 'לה נסיון' *La Nation* (האומה), 'ישראל' ו'תקוותנו'.⁴⁸ זרם זה הצטרף ל'פדרציה הציונית הכללית', אך בהמשך הפך לפדרציה בפני עצמה, וזו שלחה דרך קבע נציגים לקונגרסים הציוניים עד מלחמת העולם השנייה. קבוצה ציונית זו דגלה בהשקפה הלאומית-הדתית, ובה בעת סיפקה כמה מן השירותים שסיפקו בעבר האגודות המסורתיות. כך נהגו גם כל הארגונים הציוניים שעסקו בפעילות פוליטית במשמעותה המודרנית מבלי שזנחו את היסודות שהנחיל להם העבר היהודי-הטרנס-מודרני. במידה מסוימת זה המצב גם היום בעולם היהודי בגולה. האגודות הציוניות הצטיינו בתפקידן זה בשל ייצוגן העצמי האידיאולוגי בעמדה שבין המסורת למודרניות.

תנועת ה'מזרחי' כללה עשרות אגודות ששמותיהן העידו על אופיין הדתי. היא עסקה בפעילויות צדקה וחסד, כגון הקמת בית יתומים, מוסד לעזרה רפואית ואגודה שיתופית למכירת בשר כשר במחירים מוזלים לנצרכים. בו בזמן, בשל השקפתה הדתית-הפוליטית, היא ניהלה מלחמת חרמה לביטול אכיפת יום ראשון כיום המנוחה המחייב. זה היה מאבק פוליטי שהצדקתו נגזרה מן הצד האחד מתפיסתם הציונית של אוהדי 'המזרחי' ומן הצד האחר מן האידיאולוגיה הדתית של ארגון יהודי מעין זה. בעלי החנויות היהודים שעקב מצבם הכלכלי לא יכלו לשבות ממלאכה יומיים בשבוע, אנוסים היו לחלל שבת. בשיתוף עם הרבנות הראשית הרחיקה 'המזרחי' עד כדי הקמת חברה לשמירת שבת. מנקודת מבט זו יש להבין את הצטרפותו של חלק מן האוכלוסייה לאגודה, אם כי בהקף שנפל בהרבה מאלה שהצטרפו ל'ציונים הכלליים'.⁴⁹ הערכת הציבור שנהה אחר זרם דתי זה אסור שתתבסס אך ורק על מספרים, והוא הדין לקבוצות האחרות. התנועה גם השתתפה בחיים הפוליטיים של העיר. מנהיגה, רקנאטי, נבחר למועצת העיר וכיהן כסגן ראש העיר בשנים 1929-1931. סלוניקי

46 דוח (לעיל, הערה 40), עמ' 256.
 47 *Report of the Executive of the Zionist Organisation submitted to the 16th Zionist Congress, London 1929, p. 335*
 48 טולידנו (לעיל, הערה 38).
 49 הקונגרס הציוני ה-14, 1925, *Report of the Executive of the Zionist Organisation submitted to the 14th Zionist Congress, London 1925, p. 346*

הייתה המקום היחיד בתחום התרבות היהודי-הספרדי במזרח שבו זכה הזרם הדתי-הלאומי לייצוג פוליטי של ממש. במקומות אחרים נעדר זרם זה כמעט לחלוטין, מן הטעם הפשוט שלמרות זהותם היהודית החזקה, הספרדים באזור זה לא הצטיינו, לפחות באותה תקופה, בדתיות מופלגת.⁵⁰

במסגרת 'המזרחי' גם התגבש הגרעין הקשה של הציונות הרוויזיוניסטית הסלוניקאית. בתחילת שנות העשרים נתגלעו חילוקי דעות בין תומכי 'המזרחי' לתומכי 'הציונים הכלליים'. תומכי ה'ציונים הכלליים' העדיפו עלייה בדרנית לארץ-ישראל וביכרו לשלוח לארץ בעלי מקצועות שיוכלו להועיל לה ובצדם חלוצים שנועדו לעסוק בחקלאות ואי אלו דמויות מיוחסות. ממשלת המנדט נקטה אף היא מדיניות בדרנית. לעומת זאת 'המזרחי' דגל בהגירה המונית. ה'ציונים הכלליים' ניסו לעצור את התקדמותם של תומכי התנועה הדתית במוסדות ההנהגה. ה'הסתדרות הציונית העולמית' נקלעה למשבר בעת ההיא. כל הגורמים הללו תרמו ליצירת תנאים נוחים להופעת התנועה הרוויזיוניסטית בסלוניקי,⁵¹ ואכן זו קמה בשנת 1924. רקנאטי, ראש 'המזרחי', היה אחד ממייסדיה ונשיאה. עוד קודם לכן הוא פרסם מאמרים מאת זאב ז'בוטינסקי, אביה הרוחני של התנועה הרוויזיוניסטית, בעיתון בשפה הצרפתית 'פרו-ישראל' (*Pro-Israël*), שנוסד בשנת 1917, ושהפך בהמשך לאחד מעמודי התווך של זרם זה. עיתון זה גם פעל בשנת 1918 לשכנוע היוונים והבריטים לאפשר את גיוסם של 300 מתנדבים ל'גדוד העברי' מייסודו של ז'בוטינסקי, שלחם מאוחר יותר בחזית המזרחית. אולם המלחמה הסתיימה בטרם היה סיפק לממש תכנית זו.

יצחק כהן היה נציגה הפעיל של סלוניקי בוועידה הרוויזיוניסטית הראשונה, שהתכנסה בפריז באפריל 1925. הוא ורקנאטי נבחרו בהמשך לוועד המרכזי של התנועה הרוויזיוניסטית העולמית. בקונגרס הציוני העולמי הארבע-עשר, שנערך בווינה בשנת 1925 חברו ביזמת רקנאטי, שני נציגים ספרדים, האחד מארץ-ישראל והאחר מבולגריה, לז'בוטינסקי ויחד הקימו את הסיעה הרוויזיוניסטית. מהלך זה אפשר לז'בוטינסקי להציג את תכניתו ולהכריז על עצמאותו. ביקור ז'בוטינסקי בסלוניקי בשנה שלאחר מכן חיזק את התנועה המקומית והגדיל את הפער בינה לבין ה'ציונים הכלליים'. תנועת הנוער הדתית 'בני מזרחי' הצטרפה לבית"ר, ויחד הקימו השתיים את תנועת הנוער הגדולה ביותר בעיר, 'בני מזרחי - ברית טרומפלדור'. התנועה הדתית והתנועה הרוויזיוניסטית התמוגו - מהלך ייחודי ליהדות סלוניקי. הגוש הימני שנוצר בדרך זו התייצב מול הגוש השמאלי, שהורכב מסוציאליסטים אנטי-ציונים. אף כי הוקם

50 שם.
 51 ראובן (לעיל, הערה 45), עמ' 100; על התהפוכות שעברו על תנועה זו ראו במיוחד את עדות מייסודה: רקנטי (לעיל, הערה 42).

בעיר בזמן ההוא קן של 'השומר הצעיר', נכשלה הציונות הסוציאליסטית בסלוניקי. המצב בשעתו והרכב הציבור הציוני המקומי שגויס מן המעמד הבינוני השמרני מסבירים את התכונות של גוש ימני קיצוני זה בקרב יהדות סלוניקי. לכך חבר גורם מכריע נוסף: קיומה של תנועה סוציאליסטית חזקה בסלוניקי, שהייתה קשורה במישרין למעמד הפועלים היהודי של העיר. התביעות הדתיות של 'המזרחי' עוררו מחלוקות בגוש הימין, ואלה הביאו להפסקת שיתוף הפעולה בין שתי התנועות בשנת 1933. עזיבתו של רקנאטי לארץ-ישראל בעקבות גל האנטישמיות של 1931 תרמה להיחלשותן. עד עלייתו לשלטון של מטקסס בשנת 1936, התמידו הרוויזיוניסטים בפעילויותיהם באמצעות אגודותיהם ועיתונם, 'לה בוז ציוניסטה' (הקול הציוני).

בסלוניקי הייתה האנטישמיות של שנות השלושים כרוכה באנטי-קומוניזם. היהודים נקשרו בעיני יריביהם בקומוניזם. עליית התנועות האנטישמיות חיזקה את הימין הציוני, ואף על פי כן המשיכו לתאר את היהודים כקומוניסטים. הפוגרום שערכו קבוצות פרו-פשיסטיות בשנת 1931 ברובע קמפבל היהודי בסלוניקי התחולל באווירה מתוחה זו. הוא הביא לגלי הגירה וחיזק את הימין הציוני, אף כי מנהיגיו כבר עזבו את העיר לארץ-ישראל. אווירה קשה זו גם תרמה לבכורת הציונים במוסדות הקהילה.

הציונות בסלוניקי עברה אפוא כמה שלבים. עד הכיבוש היווני רווחה ציונות זוהירה; בהמשך היא הופיעה במלוא הדרה. הצהרת בלפור בשנת 1917 פתחה אפשרויות חדשות, מה גם שהציונים נהנו מתמיכת השלטונות היווניים. אחרי הכיבוש היווני פעלה הציונות כלאומיות תפוצתית והתמקדה בבעיות מקומיות יותר מאשר בעלייה. התפיפה בין הציונות למדיניותה הלאומית של יוון הייתה קשורה בעברה של העיר ובמעמדם של תושביה היהודים. משילוב זה צמח סוג הציונות המיוחד לסלוניקי, שהייתה יהודית ברובה, ושעמדה לאבד תו היכר ייחודי זה, שהיה גורם מפתח באורח חייו ובשאיפותיו הפוליטיות והחברתיות של חלק נכבד מתושביה היהודים. הוזהות הלאומית התפוצתית התפתחה בגלוי, מאחר שהציונים נבחרו באורח קבע לגופים פרלמנטריים וסנטוריאליים. כמו כן זו הייתה ציונות בורגנית בהרכבה ובאופייה. רק אחרי הפוגרום ברובע קמפבל הופיעה, בצד הלאומיות התפוצתית, ציונות פעילה, משמאל ומימין, ששמה לה למטרה את העלייה לארץ-ישראל. האנטישמיות הנחתה אותה לכיוון זה ודרבנה את הזרמים השונים להתאחד לשם מימוש תכניתיהם.⁵² הציונות שהטיפה לעלייה לא משלה בכיפה, אך נסיבות הזמן ללא ספק שיחקו לידיה.

52 ה'פרדציה הציונית' של יוון אל ועדת 'איחוד הציונים הרדיקליים', 18.12.1935, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, סלוניקי 51, העתק חוזה בין ה'פרדציה הציונית הכללית', ארגון 'מזרחי' 'תורה ועבודה' ואיחוד הציונים הרדיקליים, 1936, שם.

בשנת 1929 יצאו לאור בקהילת סלוניקי ארבע-עשר עיתונים ובכללם שבעה יומונים, שלושה בצרפתית וארבעה בלדינו, וקהל הקוראים של רובם נע בין 1,000 ל-2,000 איש, שישבו בעיקר בסלוניקי:⁵³ 'ליאנד־פֶּנְדֶּנט' (*L'Indépendant*, העצמאי), שנוסד ארבעים ושלוש שנים קודם לכן, הפגין אהדה לציונות; 'לה פֶּרוֹגֶּרה' (*Le Progrès*, הקדמה), הציוני לשעבר, דגל במה שהציונים הגדירו כהתבוללות, אך בעצם לא היה אלא השתלבות צנועה בסביבה; 'לה פֶּלֶמְבו' (*Le Flambeau*, הלפיד) הוקם בידי הציונים; 'איל פואיב'לו' (העם), בעל התפוצה הגדולה, היה ציוני מובהק; 'אב'אנטי' (קדימה) היה קומוניסטי; 'איל טיימפר' (הזמן), 'לה רינאסיאנסיה יודיא' ו'ישראל' היו ציוניים; ואילו 'ליאקו דה סלוניק' (*L'écho de Salonique*, הד סלוניקי) לימד זכות על התבוללות לכאורה.

עשר שנים מאוחר יותר נטה הלך הרוח להשתלבות ואפילו הציונים דיברו בזכותה.⁵⁴ בתי הספר היהודיים התרוקנו, ומספר החברים בתנועות הנוער היהודיות הידלדל. כמו בתורכיה השכנה, התקיימה עכשיו הציונות במנותק מתרבות ציונית וללא הנהגה של ממש. הדיקטטורה של מטקסס ורעה הריס בתנועה. ה'פרדציה הציונית' נעלמה כמעט לחלוטין, והמאבקים בין הזרמים השונים היו לנחלת העבר. העניים קיוו לעלות לארץ-ישראל. רק ארבעה מן העיתונאים אהדי הציונות והעלייה לארץ שרדו בסלוניקי. פשיטת הרגל של הציונות הייתה קשורה בסגירת הספריה הציבורית תחת שלטונו הסמכותני של מטקסס.

ערב מלחמת העולם השנייה נֶדְמָה הציונות כמעט לחלוטין.⁵⁵ חלק ניכר מן האוכלוסייה היהודית של יוון נספה בשואה. בתקופה שלאחר המלחמה נעשה ניסיון לארגן מחדש את הציונות ולהפיח בה חיים באמצעות פרסומים חדשים.⁵⁶ סלוניקי הפכה למדבר שממה מבחינה יהודית. ביולי 1945 נותרו בעיר 200 יהודים. צו השעה היה להעמיד הנהגה אידאולוגית ורוחנית.⁵⁷ אחרי כינונה של מדינת ישראל כל שנותר היה צל צלה של יהדות יוון בימי זוהרה. הארגון הציוני היה כלא היה.⁵⁸

53 אצ"מ, KH4B/2036; H. Kohn, 'Letters from Abroad: The New Regime in Greece', *Menorah* (May 1929), pp. 442-445.
54 סקירה על מצב התנועה הציונית ביוון, 15.1.1939, אצ"מ, KH4B/2044.
55 א' לאוטרבך אל תנועת 'המזרחי', 20.8.1940, אצ"מ, SS/2550.
56 נשיא ה'פרדציה הציונית' של יוון אל גרינשטיין, נספח למכתב 6.2.1945, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, יוון 1382.
57 י' צ'רנוביץ אל ה'סוכנות היהודית', ביקור 9-23.7.1945, אצ"מ, S25/5282.
58 דוח מאת א' עמי, 1953, אצ"מ, KH4B/2025.